

1. Az *Isteni Színjáték* a maga gazdaságával és összetettségével sok nagy és kisebb költőt megihletett. Komplex műalkotás. Ihletében a vallás, a filozófia, a politika és a szerelem hatása együttesen érezhető. Ennek megfelelően a Dante-ihletésű költeményekben is hol a vallásos-filozófikus, hol a politikus, hol az „örök-nőit” előlegező költőt állították előtérbe. Arany János ódája a nemzet tragikus időszakában keletkezett, s a hazafiúi bánatot megéneklő versekkel egy időben. Erdélyi János Arany *Kisebb költeményeinek* 1856-os kiadását értékelve a legsikerültebb gondolati versnek nevezte az *Őszel*-lel együtt.¹ Ez utóbbi a maga Homérosz–Ossziáni szembeállításával a hazafiúi fájdalom megkapó kiéneklése. A *Dante* ódának már felületes olvasása is arra vall, hogy szinte egyedülállóan — nem sajátosan nemzeti témájú vagy a költő saját sorsára közvetlenül vonatkozó vers, hanem egyetemes problémákat vet fel. Nem politikai költemény, mint a Dante-versek jelentős része, nem az Itália egységét megőhajtó Dante képe rajzolódik ki belőle, nem is a száműzötté, hanem a mű alapvető kettősségé: a költő korát tükröző realiztikus hitelessége és a keresztény felfogáson (de antik emlékeken is) alapuló túlvilág képéé, azé a hatásé, melyet kelt az olvasóban Dante túlvilági vándorlása, és az ennek folyamán ábrázolt életsorsok és tragédiák, a pokoli szenvedések ijesztő képei, a szenvedésekben is reménykedő tisztulók alakjai, a Földi Paradicsom és a Menny sugárzó fényei. Ennek a kettősségnek a meglátása és az *Isteni Színjátékkal* kapcsolatosan a síron túli élet lehetőségei, ezek azok a tényezők, melyeket kihallani Arany János töprengő, és zárlatában egy akarati választással végződő költeményéből. A valóság képeinek a műben megnyilatkozó realizmusa és az irracionális sejtés kettőssége viaskodik az ódában.

2. A *Dante* óda ilyen módon kapcsolatos azzal a kérdéssel, hogy miként jelenik meg a halál és a vallás problematikája Arany költészetében. A halál örök költői téma, sokszor kapcsolódik az álom-motívummal. Nehéz is néha megkülönböztetni, mi az álom vagy az örök-álom pontos tartalma. A megsemmisülés vágyáé vagy félelmé-é, vagy az öröklét reményé-e vagy félelmé-e. A halál-álom nagy hamleti dielemmája ez.

Arany fordításában: „Meghalni — elszunnyadni — és alunni! Talán álmodni is: — ez a bökkenő, Mert hogy mi álmok jönnek a halálban Ha majd leráztuk mind e földi bajt, Ezt visszadöbbszent...”² Csokonainál egyértelműen, a D’Holbach-i materializmus hatása alatt is — az álom a megsemmisülés. Berzsenyi alternatívát állít fel az *Életfilozófia* c. versében: „Légyen álom, légyen bíró, Bátran megyek elébe... Mert ha bíró, nem furdal vád, Mert ha álom, nyugalmat ad.” Arany ötvenes években írt verseiben is fel-feltűnik a kérdés. A *Reményem* (1850) utolsó szakaszában: „El, el a bizonytalanba! Rengj hajóm, szabad hullámon. És ne tudjam, így rohanva, Meddig halál, meddig álom!” A *Dantével* egyazon évben írt, de annál későbbi *Visszatekintés* utolsó soraiban: „Szerelemnek, szeretetnek Holdvilága te vagy az. Elkisérsz-e? oh, kisérj el — Nincs az messze — síromig; S fátyolozd be derűs éjjel Aki majd ott álmodik!”

¹ ERDÉLYI JÁNOS, *Arany János Kisebb Költeményei*. Pesti Napló, 1856. aug. 26. — szept. 3. In *Erdélyi János Válogatott Művei*. Bp. 1986. 461. 1.

² *Arany János Összes Művei*. Kritikai kiadás — a továbbiakban KrK. VII.k. Bp. 1961. 149.

Ez utóbbi vers elemzésében vetette fel Szörényi László Arany János valláshoz való viszonyának kérdését.³ Alapos érvelését — mely részben Podmaniczkné Vargha Ilonáét is figyelembe veszi⁴ —, nagyon meggondolkoztatónak tartom, de részben módosítanám is.

Arany sokat idézett önéletrajzi levelében 1855. június 7-én írja Gyulai Pálnak:⁵ „... én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza, szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak, és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngé lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott... A zsolttárok, a biblia vonzóbb történeteit — emlékezetem meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam...” Szalontai iskolázása alatt a ponyvairodalom alkotásain felül „A bibliának nem maradt része olvasatlan kétszer, háromszor is...” De a debreceni évekről írva — e levélben — inkább irodalmi olvasmányairól ír, vallási könyvet nem említ. Irodalmi, művészkedési hajlam vitte a színészkalandra is, utána Rozvány Erzsébetnek és Tisza Domokosnak is az ókori és újabb klasszikusokat tanította, vallási érdeklődésének kevés a nyoma. A reformkorban megismerkedik Lamennais *Egy hívő szavai* című könyvével, le is fordított belőle részleteket fiának tanúsága szerint. Mindenesetre érdekes, hogy a kor szociális problémáit egy hívő írásából is megismerte. De úgy tűnik: a negyvenes években vallásos hajlama elapadt, erre vall az 1850-ben írt *Bolond Istók* első énekének 33. stancája, mely a Világos utáni bujdosására utal:

Így, mikor én mindentől elhagyottan
(Tavaly nyáron esett, nem költemény)
Kergetve önnön lelkemtől futottam,
És láthatáromon nem volt remény —
S kétségb'eses örvényeig jutottam
Kezem égre emelni nem merém:
Egy — asztagomba feddőleg hajított —
Villám-űszök imádkozni tanított.

Csillag alatt oda is írta: „1849 augusztus végén.” Ekkor Arany tulajdonképpen már az erdei bujdosásaiból hazatért, s állástalanul, családjával nyomorultan élt és lakott, mikor utolsó élet-reményét, asztagját a villám-űszök felgyújtotta.⁶ Így a nemzeti bukás és saját bizonytalan élet-helyzete ébresztette volna fel benne újra a vallási reménykedést, de elég halványan, hiszen gyötrelmes helyzetében az 1849. december 25-én írt *Karácsony éjtszakájában* így ír a betlehemi csillagra is gondolva, de természetesen a saját helyzetére vonatkozólag:

Csillag-é vajon, mely, mint vezérszövétnék,
Üdvözítőt hirdet az emberiségnek?
Vagy csak földi hitvány pára, mely fellángol
S éji táncaikhoz rémeknek világol?
Akár csillag legyen, biztos éji lámpa,
Akár bujdosó láng — én megyek utána!

³ *Az el nem ért bizonyosság.* Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerk.: NÉMETH G. Béla. Bp. 1972. SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia*, 212–228.

⁴ PODMANICZKNÉ VARGHA Ilona, *Arany János és az Evangélium*. Kálvin könyvtár 4. sz. Bp. 1934.

⁵ *Arany János Levelezése*. KrK XVI. 555.

⁶ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. I. kötet. Bp. 1929. 250–251.

Mért féljek követni, ha lidérc is? hiszen
Akkor is jó helyre — temetőbe viszen.

Ezt a kétségekkel telt vallomást újabb fájdalmas „lírai sóhajok” követik: a *Nénap* gondolatok, az *Évek, ti még jövendő évek*, a *Letésem a lantot*. S már készül a hasonló szellemű *Furkó Tamás* és a *Koldus-ének* a nemzeti bukást magától a nemzettől számonkérő tragikusan humoros *Nagyidai cigányok*. A nemzeti bukásért a nemzet vezetőit vádoló írásoktól eltér a saját szerepére vonatkozó vallomás, mely az *Évek, ti még jövendő évek* utolsó versszakában olvasható:

Szűnj meg, panasz; ne háborogj szív!
Bűnöd csak egy volt: az erény,
Ha veszteség ennek jutalma,
Jajgassak-é, hogy megnyerém?

Az „erény” a köz és magánélet tisztaságát magában foglaló, Petőfivel együtt vallott „virtus” az, amelynek tudata ezt a reménytelen tartalmú és kihangzású verset egy pillanatra felemeli. Az „erénynek” Arany költeményében való emlegetése két fontos dologra hívja fel a figyelmet. Először, hogy a nemzeti hibákat (s majd a polgárosodás hibáit is) oly keményen ostromozó Arany nem érzett lelkiismeretfurdalást. Másrészt arra is előre mutat, hogy majd a *Fiamnak* nemcsak önálló hazát kíván, hanem olyat, melyben „az erény diadala” érvényesül.

3. A *Fiamnak* az 1850-es év első felében keletkezhetett, mert ez év április 11-én meg is jelent a *Hölgyfutárban*. Mindenesetre a fent említett versek utánra tehető, mert ezeket a költő 1850 februárjára és márciusára datálta (KrK I. 432–434). A szituáció arra az időre vall, amikor már hosszabbak a napok: a hatéves Arany Laci „soká” van ébren, mikor még „kívül leskelődik a sötét”, koratavasra. Régen vallásos költeménynek tekintették, Voinovich óvatosan fogalmaz: „itt nem annyira a vallásos megnyugvás, mint inkább sóvárgása érzik.”⁷ Podmaniczkyne Varga Ilona szerint: „S bizony a *Fiamnak*-ban is csupán annak a kornak a hite nyilatkozik meg, mely legjobb esetben is csak kvietumot látott a hitben.”⁸ Szőrényi László is hasonlóképpen ítéli meg a verset.⁹ A *Fiamnak* mindenesetre bizakodóbb lelkiállapotot tükröz, mint az azt kevéssel megelőző *Évek, ti még jövendő évek*, melyben ily sorokat olvashatunk: „Ott egy szakadt fonál: ez a hit; Egy csonka horgony: a remény...”

A *Fiamnak* célzata a refrénben adott, mely hét szakaszon át ismétlődik: a gyermeket imádkozásra, tehát vallásos cselekedetre hívja fel. A belső tartalom viszont az, amit a költő voltaképpen magáról mond el, önmagához intéz az apai tanács formájában.¹⁰ Az esti helyzet megjelölése után a legelső mozzanat a költő szegénységére való hivatkozás:

Látod én szegény költő vagyok:
Örökül hát nem sokat hagyok;...

A szegénység ok a vallás vigaszának keresésére is:

Mert szegénynek drága kincs a hit,

⁷ KrK I. 434.

⁸ *Id. m.* 36

⁹ *Id. m.* 213.

¹⁰ BARÁNSZKY JÓB László szerint: „A *Fiamnak* is összetett szerkesztéssel való közlés: az összefogó refrén különös, a megenyhülés megrendítő humorába játszó fájdalmas ironiája, az egyes versszakok különös rezignált ellentétéként. Magasrendű összetettség, érzelmi hangulatban, tartalmi ellentétben, szerkesztésmódban egyaránt.” *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*. Bp. 1957. Ifjú. 12. sz. 84. 1.

Túrni és remélni megtanít;
S néki, míg a sír rá nem lehell,
Mindig túrni és remélni kell!

Az ötödik versszakban ismét szó van a „nyomorról, Melyet a becsület válla hord;...”

1950 koratavaszra. Arany már 1849–1850 telén valamelyes kenyérkeresethez jut. Jegyzői állását elvesztette, de régi jóakarója, Kenyeres szolgabírótságot vállal, és felhívja Aranyt, hogy írnokeként segítsen munkájában csekély jövedelemért, sok munkával. Így is majdnem baja gyúlik meg a megyefőnökkel.¹¹ A lassan meginduló irodalmi életben mindazonáltal már Arany részt vesz, versei sorra jelennek meg a Nagy Ignác szerkesztette Hölgyfutárban, sokszor honorárium nélkül, mert a szerkesztő is tele van anyagi gondokkal. Egyelőre szűkös bérelt lakásban él családjával egy mogorva háztulajdonosnál. Csak nyáron tudnak venni egy kis házat Szalontán. Aranyra rázúdult a szegény családos értelmiségi élet minden terhe. Szegény: a szó legszorosabb értelmében. Pedig tudja: „bűne” csak az „erény” volt. És országszerte a Toldi óta elismert költő. Ezért mondja: fiának legalább „mocsoktalan nevet” s a „tömegnél hitvány érdemet” hagyhat. Költői érdemét „hitvány”-nak nevezi, talán, mert nem méltányolják eléggé, hagyják nyomorogni. De lehet, hogy azért is, mert érzi elmúlt az az idő, melyről Petőfivel azt álmodták: „Hittük: ha illet a babér, Lesz aki osszon...” A szabadság bukása miatt is, de megérezte: időszerűtlenné vált a költő romantikus vátesz-hite. Számára — mint Németh G. Béla megállapította¹² — megmaradt a nemzeti költő hivatásának „mandátuma”, de ez korántsem volt azonos a romantika „próféta-költő” felfogásával. A *Dantéban* is majd ilyen sorokat olvashatunk: „Az ember, a költő (mily bitang ez a név) Hitvány koszorúját reszketvén elejti...” Igaz, ott már a felfogható és a felfoghatatlan Mindenség szemléletében. De később, az *Őszikékben* is érezhető a költői szerep másféle értelmezése, mint a romantikában. A *Honnan és hová* mottóját, a horatiusi „Exegi monumentumot” áthúzta. A *Vásárban* című versben pedig így vall:

Így — vézna, ügyetlen testi dologra —
Aadtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe' szántván sorokat,
— Nem kérkedem ezzel, mert azt se' sokat.

A *Fiamnak*-ban valahogy együtt szerepel az erkölcsi öntudat és a költői alázat eszméje.

Az a kitétel, hogy „idegennek szolgálsz eszközöl Ki tán szeret, de mostohan” szintén Arany személyes kiszolgáltatottságára utal, a jóakaratra való szorultságára, és a létbiztonság hiányára. Az írnoeki, majd nevelősködési állapot nála egészen 1851 őszéig tartott, amikor elfoglalhatta nagykörösi tanári állását.

Az öntudatosság sugalmazza a keserű kifakadást a „nyomorról, Melyet a becsület válla hord; Megtiporva az erényt, az észt...” , miből az következhet, hogy a „vétek irigységre kész.” Az „irigység” — ha mégoly indokolt is — „vétek” lenne. „S a butának sorsa földi éden:...” folytatódik a kifakadás, de lecsillapítja ezt is azzal, hogy „Álljon a vallás a mérlegen.” Nem a lázadás a következtetés, hanem az etikus és vallási megnyugvás, melyet a megismétlődő refrén is aláhúz.

¹¹ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. II. Bp. 1931. 7–10.

¹² NÉMETH G. Béla, *Arany János*. In *Türelmetlen és késekedő félszázad*. „Mandátumosságáról” 67., 71., 86. SALAMON Ferenc Arany költeményeiről 1856-ban írt tanulmányában megállapítja: a „költő-próféta” szerep már nera időszerű. *Arany János és a népiesség*. In *Tanulmányok* I. 1889. 18.

És most az a két sor, amelybe Arany a „kiemelt” szót helyezte el. Nála pedig a kiemeléseknek reveláló értékük van:

Oh, ha bennem is, mint egykor, *épen*
Élne a hit, vígaszul nekem!...

Ez az a sor, melyben — Voinovich megfogalmazása szerint — a hit „sóvárgását” lehet érezni. Pontosabban a megnyugvást hozó, kétségektől nem gyötört hit megóhajtását. Hiszen a kiemelés azt szolgálja, hogy *él* ugyan még benne a hit, de már nem *épen*, mint egykor. Ezt vallja a vers: az *ép* hit hiányát, éppúgy mint az *ép* hit megóhajtását is. Még pedig „vígaszul”. Tehát számára a hit főként vígaszt jelent, ami egyrészt ritka vallomás a múlt századbéli világias költészetünkben, másrészt kevés azok számében, akik számára a hit életprogram. „Balzsam” az „elrejtett néma könnyeken”, ami szintén inkább a költő lelkiállapotát festi, mint a hatéves gyermekét, akihez szól. Ilyennek látszik a túlvilágba vetett hit is az utolsó előtti versszakban:

És ha felnővén, tapasztalod,
Hogy apáid földje nem honod
S a bölcsőd s koporsód közti úr
Századoknak szolgált mezsgyél:
Lelj vígasztalást a szent igében;
„Bujdosunk e földi téreken.”

A bibliai idézet, mint már azt a kritikai kiadás is megemlíti, utalás a Zsidókhoz írt levél XI. részének 13. és 16. versére. A Károlyi-féle fordításban (1805-ös kiadás) ez így hangzik: „Hit által haltnak meg mind ezek, kik az ígéretek el nem vették vala, hanem távol nézik vala azokat, minekutána hittének volna, és ragaszkodtanak volna azokhoz, és vallást tettek vala arról, hogy ők bujdosók és jövevények volnának azon a földön.” A 16. vers pedig: „... jobb hazát kívánnak, tudni illik *mennyeit*...” Ilyen értelemben idézi ezt a részt az a református hittankönyv, melyből Arany fiatalágában tanultak. Benedek Mihály „A keresztyén vallás fő ágazatainak bővebb előadása...”¹³ (1817) a 120. lapon: „... az özönvíz után élt Patrarkákról nyilván tanítja, hogy e’ földön bujdosóknak tartván magokat: *Hazát kívántak, Mennyei hazát.*”

Szörényi László így értelmezi Arany versének ezt a részletét: „a chriaszerűen felépített vers végére tett bibliai jelige a kontextusban teljesen új értelmet nyer, deformálódott... Két transzcendenciát szembesít: a Hazát és a Mennyet. Földi és égi hazát. Az utóbbit nem hagyja önértéknek, csupán vígasznak az elvesztett itteniért.”¹⁴ Keresztury Dezső pedig így fogalmaz: „a már nem *ép* vallásos hit helyére vagy erősödő társként a »szegény költő« értékrendjében a »jobb haza« s az »erény diadala« lépett.”¹⁵ Magam részéről a már nem *ép*, de *meglevő* hit állapotában „társként” lépne az értékrendben a földi haza az égi hazához, „mellé”, ez utóbbi természetesen „vígasz” jellegű. A hit-vígasz motívum az *Őszikék*ben is előfordul a *Tamburás öreg úr* egyik szakaszában:

Olykor egy-egy ének nyújt neki vígaszt:
A hitujítás kora szülte még azt:

¹³ BENEDEK Mihály, *A keresztyén vallás fő ágazatainak bővebb előadása a’ helvetziai vallástételt követők értelme szerint*. Készítődött az alsó oskolák számára mint a’ keresztyén vallás előadására való Útmutatásnak második darabja. Negyedik kiadás. Debrecenben. Nyttatta Tóth Ferenc 1817. (Szörényi szól róla.)

¹⁴ i. h. 213.

¹⁵ KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”. Arany János 1857–1882. Bp. 1987. 247.

Benne a tört szív, bünt-vallva, leverve,
Vagy erős hittel Istenhez emelve.

A *Fiamnak*-ban valóban a hit inkább csak vigasz jellegű. De aki a hit felé nyújtja kezét vigaszt keresve, az már elindult a hit felé. Ez a folyamat érezhető a *Dante* hitre hívó zárlatában, még inkább az öregkori *Tamburás öreg úr*-ban, ahol már „bűn-vallás”, „erős hit” kifejezések szerepelnek a vigasz értelmezésében, valamint a *Honnan és hová* keresztyéni „reményében” (a hellén „hitről” majd alább szólok).

De a *Fiamnak* utolsó előtti versszaka egy történetfilozófiai felismerést is rejt magában: „S a bölcsőd s koporsód közti úr Századoknak szolgált mezsgyeül:...” Tömören fogalmazza ez meg azt a tényt, hogy az új korban felgyorsultak a változások, értékek tűntek el, új értékek születtek vagy módosultak, és egy gyorsan változó világban kell az egyének eligazodni, léte értelmét újra és újra megfogalmazni. Ezt Aranynek saját bőrén kellett megtapasztalni. E vonatkozásban a bibliai ige is más értelmet nyer: az örök haza az állandóságot is jelenti.

Az utolsó versszak ismét a földi haza felé tekint:

Oh remélj, remélj egy jobb hazát!
S benne az erény diadalát:
Mert különben sorsod és e föld
Isten ellen zúgolódní költ. —

A vers kihangzása kétségtelen a földi haza sorsa javulásának megóhajtásával zárul. Csak halványan van benne vallási motívum: ne vezessen Isten elleni zúgolódásra a hazafiúi remények meghiúsulása. Ezt nyilvánvalóan fiát féltően el szeretné kerülni. Azonban Arany itt nem csak „jobb hazát” kíván, ami az önkényuralomtól való megszabadulást jelentheti, hanem benne „az erény diadalát” is. Határozottan etikus hazafiságot akar. Az ugyancsak 1850-ben írt *Gondolatok a béke kongresszus felől* mutatja, hogy a „polgárodás” veszélyeitől is félti az országot. A későbbi *Rendületlenül* pedig az érdek-diktálta és a hangoskodó szólamos magyarkodást ítéli el.

Arany nincs egyedül abban, hogy az égi hazáról szólva a földiről sem fordítja el tekintetét. Danténél a *Purgatorium*ban a menny felé tisztuló Sordello mondja ki a költő nagy álmát az egységes Itáliáról (VI. ének), de még a Paradicsomból is visszapillant a költő a szenvedő Európára, Norvégiától Ciprusig a Sas szavaiban (XIX. ének 115–148.). De magyar fordítója, Babits Mihály a teljesen vallási témájú és ihletésű *Eucharistia* című költeményét is a jobb magyar sors megóhajtásával rekeszti be:

Oldozd meg a bilincseket
amikkel törzs és vér leköt,
hogy szellem és ne hús tegyen
magyarrá, s nőjünk ég felé,
testvér-népek közt, mint a fák,
kiket mennyből táplál a Nap.

A *Fiamnak* című vers tehát többféle ihletből fakadt. Az apai gyengéd szeretetből, a költő méltatlanul szegényes állapotát átérző keserűségből, az „egykor ép” vallásos hitnek megóhajtásából és a „jobb haza” és „az erény diadala” utáni sóvárgásból. A refrénben foglalt imádkozásra való buzdítás egységbe foglalja mindezeket az érzéseket: a vallási vigasz és a jobb földi haza reményét.

4. A halálnak és a vallásnak, az „istenfélelemnek” az összekapcsolása Aranynek *A hajótörött* című verse. Ezt Voinovich szintén 1850-re datálta, bár nincs évszám a kéziratban (KrK I. 436). Ebben a becsületes munkával szerzett vagyonát elvesztett, kietlen partra vetett hajótörött képével fejezi ki keserű élethangulatát a költő. A refrén

többféle indokkal arra bíztat: „Féljétek Istent, emberek!” A vallomás a lelkiismeretfurdalás nélküli igaz életre vonatkozik ismét: „Hogy számadását megtevé, Hiányos számra nem talált, S ezen hitben nem rettegé Ama nagy zérust, a halált.” A „nagy zérus” látszólag a halált követő megsemmisülésre vonatkoznak, de csak látszólag. Mert ha így volna, mért lenne az „istenfélelemmel” indokolva az étellel tett erkölcsi számadás, és ennek megnyugtató volta mért lenne oka annak, hogy nem kell félnie a haláltól? A megismétlődő refrén — a keserű zárás ellenére — a halál utáni megítélésre utal impliciten. Ekképp ez a vers átvezet a *Dante* óda megértéséhez.

Ámde mielőtt rátérnénk a *Dante* elemzésére, még szólanunk kell négy versről, melyek azt időben megelőzik: a *Domokos napra* írottól, a két *Ráchel*-versől, valamint a *Gyermek és szivárványról*, melyet Szauder József¹⁶ és Kardos Tibor¹⁷ szoros összefüggésbe hozott a *Dantével*. A *Ráchel*-verseket behatóan elemezte Vajda András *Az el nem ért bizonyosság* című tanulmánykötetben.¹⁸ A *Ráchel-siralmának* utolsó sorai világosan bibliai utalásúak:

Kiről annyi jósnak zenge ihlett szája,
Megszületett, érzem, Júdának királya
Kicsiny Bethlehemben!

Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez:
De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz,
Hogy ő nincs elveszve!
Napjaid számítvák, megifjult az idő,
És, kitől rettegsz, nem féli fegyvered ő,
Az *Ige*! az *eszme*!

Készeres bibliai vonatkozás — a Máté evangéliumában a bethlehemi gyermekek megölésére és a János evangéliumának kezdetére vonatkozó (az *Ige*) — ellenére sincs voltaképpen vallási tartalma a *Ráchel*-versnek, a vallási mozzanat csak jelkép, a vers a nemzeti felszabadulás reményét éneкли meg.

A *Gyermek és szivárvány* 1851 júliusában keletkezett (KrK 451.), talán éppen Geszten, ahol akkor Arany János Tisza Domokos nevelőjeként tartózkodott. A *Domokos napra* közvetlenül datálható: 1851. augusztus 4. Nemcsak az időpont miatt, de a tartalom okán is — Voinovich véleményét osztva¹⁹ — összefüggést érzek e két vers között. A *Gyermek és szivárványt* Szauder és Kardos a vallási életből vett képei miatt a *Dante* közvetlen előzményének tekintette.²⁰ A gyermek látva, hogy a szivárvány ott tündöklök az égen, azt gondolja: talán híd ez a föld és a menny között, s ezen járnak fel és le az angyalok. Ő is szeretne rajta felmenni és meglátni az Ég szépségeit. Fut is utána, töri magát, hol virágos, hol tövises úton, majd sűrű erdön és köves hegyen, de csak nem jut el a szivárványhoz, amely még hozzá szerte is foszlik. A kimerült fiút egy agg remete megszanja, és elmagyarázza neki, hogy az csak természeti jelenség. A fiút a csalódás lelkileg összetöri; és ha utána újra látja a szivárványt, csak sírni tud. „Hogy üres kép, játszi sugár, Mit olyankor szeme lát, Nem híd, amely összekötné Földdel a menny kapuját.”

¹⁶ SZAUDER József, *Dante a XIX. század magyar irodalmában*. In *Dante a középkor és a renaissance között*. Bp. 1966. 523.

¹⁷ KARDOS Tibor, *Arany Dante-ódája keletkezéséhez*. FK 1968. 63–64.

¹⁸ Id. tanulmánykötet. 163–199.

¹⁹ *Arany János Kisebb Költményei*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta VOINOVICH Géza, Bp. Év nélkül. 105–106.

²⁰ L. a 16. és 17. sz. jegyzetet.

Erdélyi János Arany *Kisebb költeményeinek* 1856-ban megjelent kötetét bírálva azok közé a versek közé sorolja, melyekről azt állapítja meg: „... nem tudom belátni, hogy lett verssé a *rab gólya*, a *méh románca*, *Házi uraság*, *A gyermek és szívárvány*...”²¹ Arany Erdélyinek 1856. szeptember 4-én írt levelében szükségesnek tartja megmagyarázni a költemény értelmét: „A Gyermek és szívárvány szinte allegória (ti. mint A rab gólya H.K.) tehát nem lírai darab: azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjú kebelnek vágyai — fellegvárak — csalképek, melyektől oly nehezen válik meg, a való kiábrándítja.”²² Magára vonatkoztatva jól rimel erre a magyarázatra az 1877 augusztusában írt, fiatal éveire visszaemlékező verse: a *Vándorcipó*, melyben elmondja, hogy a debreceni kollégiumot — melynek elvégzése „jövendőt, biztos állást” biztosított volna számára —, otthagya „Légvárak-, ábránd-, s délibábért...” utalva ezzel a színész-kalandjára. Ez a visszaemlékezés is megerősíti, hogy Arany valóban saját intencióját fejtette ki *A gyermek és szívárványról* Erdélyihez írt levelében, s a vers nem a vallásos hit allegóriája, a szívárvány nem a vallásos hit jelképe, mely a költő lelkében összeomlott. A korabeli erősen racionális, a tudomány eredményeit is számbavevő vallásos iratok egyáltalán nem tápláltak olyanféle hiedelmet, mintha a mennyek országa az égben, a csillagokban lenne. A *Dante* ódában sem az olasz költő középkori kozmogóniája ragadta meg Aranyt. Mint látni fogjuk az „ég”, mely az őstengernek képét idéző víz felett tükröződik, éppen a valóság képe, a „mély” jelenti az ódában a sejtelmes túlvilágot. Abban is igaza lehet Voinovichnak, hogy a rajongó fiú nemcsak a fiatal Aranyt, hanem az ábrándos, verseket korán író, koraérett Tisza Domokost, a költő tanítványát is jelenti.

A *Domokos napra* írt költeményről Voinovich találóan jegyzi meg: „Bár alkalmi vers, inkább parainesis.”²³ Valóban az, sok vonásban emlékeztet is Kölcsey művére: a szülők iránti szeretetre, Isten iránti hálára, „nemes önbizalomra, de nem önhittsége”, a haza tevékeny és önzetlen szeretetére, a költészet okos művelésére és pártolására inti Tisza Domokost. Híres sora a humanitás eszményét emeli ki: „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben *Ember* lenni mindég, minden körülményben” összecseng azzal, amit egy évvel korábban a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című versének utolsó részében írt: „Az ember tiszte, hogy legyen Békében, harcban ember”, Ennek a humanitásnak kelléke az Isten iránti hála, sőt alázat a *Domokos napra* írt vers szerint:

Áldjad a jó Istent, ki megáldja téged,
 Adván őreidül szerető születed,
 Adván eszközöket, elhárítani pályád'
 — Annyi más futónak nehéz — akadályát.
 Áldjad Istent, hanem óvakodj' a mivel
 Ő álda meg, *saját* érdemül róni fel.

Elképzelhető, hogy ezeket írva, Arany saját nehéz életindulására is gondolt. Podmaniczkyne Vargha Ilona e verset az elvont humanizmus termékének tartja és hibáztatja keresztényi szempontból.²⁴ Igaza van annyiban, hogy itt a vallás csak az emberség részeként, egyik vonásaként jelenik meg, és eléggé távol van az evangéliumokban, valamint Pál apostol leveleiben hangoztatott újjászületéstől, és amelyről Benedek Mihály idézett tankönyve is részletesen szól. De így, töredékesen is vallomás Arany János halvány bár, de meglévő vallásos érzületéről, főként abból a szempontból, hogy ő, mint láttuk, lényegében hitt életútjának etikailag igaz voltában, ezt itt

²¹ ERDÉLYI János, *Arany János Kisebb Költeményei*. Id. kiadás. 519.

²² Arany levele Erdélyinek, Nagy-Kőrös, 1856. szeptember 4. Arany János levelezése. Kr. XVI. 756.

²³ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*. II. k. 69.

²⁴ PODMANICZKYNE VARGHA Ilona, *id. m.* 43.

indirekte nem a saját érdemének tudta be, hanem mint az 1852 elején írt *Itthon* érezteti: az isteni gondviselésnek. Az igaz, hogy az etikai értelmű megváltás igénye nem szólal meg írásaiban, erről majd később lesz szó. Más kérdés az, hogy életútját kicsinyes körülményei miatt nagyon is töredékesnek olykor elhibázottnak is érezte. Később, nagykőrösi tanársága idején is. Jellemző az afrikai kúrából hazatérő Tisza Domokoshoz 1855 júniusában írt levele: „En sokszor vágytam, ha csak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsára vagy a geszti tó a kertben ... Hiába!”²⁵ A költeményeiből kihangzó benső elégedetlenség nem valami etikai élettevesztés — színészkalandját inkább ifjúkori tévedésnek, mint morális botlásnak érezte — érzéséből fakadt, hanem inkább egyrészt a távlatosabb élet jogos vágyából, másrészt — erre Németh G. Béla mutatott rá — abból a meggyőződésből, hogy ő, mint nemzeti epikus költő „mandátumot” kapott és ennek, részben körülményei miatt, nem tud megfelelni.²⁶

Az 1851-es év ősze változást hozott Arany életében, végre biztos kenyérkereset-hoz jutott: tanár lett Nagykőrösön. A javadalmazás szerény volt, eleinte a hatóságok gyanakodva nézték e főgimnáziummá növvő iskolát, a tanároknak a forradalom alatti szereplésükről önéletrajzokban kellett beszámolniuk, Arany is „némi purifikációt” emleget Tisza Domokoshoz írott levelében, feleségét nyugtalanítja az „elélhetés” gondja. Nagykőrösi életéről írott versei is meglehetősen keserű megnyilatkozások. Életírói, Voinovich és Keresztury is inkább a negatívumokat hangsúlyozzák, bár ez utóbbi újabb könyvében némileg módosítja az elsőben elfoglalt álláspontját, azt fejtegetvén, hogy Arany helyzete nem volt annyira *nyomasztó*.²⁷ Heti 17 óra tanítás, a felső osztályokban magyar irodalomból és latinból, beleszámítva még a fárasztó dolgozatjavításokat is, nem volt olyan elfoglaltság, mely túlzott mértékben megnehezítette volna a költői alkotást. A tanári kar csupa kiemelkedő tudású emberből állott, hat közülük később akadémikus lett. Inkább a városi polgárság magatartása volt elkészerítő. Keresztury-nak valószínűleg igaza van, amikor ezekről az időkről szólva, Arany lelki betegségéről, depressziójáról ír, e korban írt lírai költeményeit elemezve.²⁸ Már a geszti aránylag szép napokra vonatkozólag is megemlíti emlékező nevelőtársa, Kovács János: „korán feküdt, későn kelt, aludni nem tudott, s ha aludt is, rémes álmok környékeztek.”²⁹ Ilyenféle hangulatról ír később 1858. április 17-i Tompához intézett levelében is. Miután megemlíti benne, hogy keserű álmok kínozzák — bár nem hisz az öregasszonyok álmokat jósoló képességében — hozzáteszi: „... meglehet az is, hogy a megmarkolható, fontolható, rőfölhető világon kívül más is létezik körülöttünk, melynek kárpitja olykor-olykor lebben föl csak, sokkal rövidebb időre és titokszerűbben, hogysen a tudomány a sejtett valót kétely nélküli igazsággá tudná kristályosítani, hogy magazinjába rakhassa, mint valami kósót.”³⁰ Gondolhatnánk arra, hogy e vallomásban esetleg olyasminék a megsejtése érezhető, amit a huszadik századi lélektan tudatlattinak nevez, de valószínűbbnek tartom Szegedy-Maszák Mihály értelmezését, mely szerint: „valamely transzcendencia kísérti” Aranyt.³¹ Ha ehhez hozzátesszük az 1877-i *Honnan és hová* vallomását: „Hogy nem addig tart az élet Míg alatt a testbe' jársz: Hanem egykor újra éled... Lesz dicsőebb folytatása: Én ezt meg nem tagadom.” Ezek

²⁵ Idézi KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...” *Arany János 1817-1856*. Bp. 1967. 269. és VOINOVICH, i. m. II. k. 66.

²⁶ L. a 12. sz. jegyzetet.

²⁷ KERESZTURY Dezső, „S mi vagyok én...” *Arany János 1817-1856*. 256-268.; „Csak hangköre más”. *Arany János 1857-1882*. Bp. 1987. 41-51.

²⁸ KERESZTURY „Csak hangköre más”. 70-71.

²⁹ Idézi KERESZTURY, „S mi vagyok én...” 255.

³⁰ *Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelézése*. II. k. 434.

³¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal*. In *Az el nem ért bizonyosság tanulmánykötet*. 304.

szerint Arany hitt egy tapasztalaton túli világ, „túlvilág” létezésében és a lélek halhatatlanságában, ha időnként a kétely fel is merült benne. Ezzel eljutunk az 1852. év első felében írt *Dante* óda közelébe.

De ezt a költeményt — a kritikai kiadás időrendje szerint — megelőzi az *Enyhülés*, melyben a költő új — nagykőrösi — helyzetének ez elmúltakhoz képest viszonylagos nyugalma szólal meg, ha nem is teljesen egyértelműen: „Most fölöttem és alattam Ég és tenger síma: Zöld ligetnek lombja bókol Felém, mintegy híva.” — Az „ég és a tenger” kép majd visszajön — változott értelemben — a *Dantéban*. A *világ* keserű képsora következik utána, egyetemesen pesszimizisztikus életérzést fejezve ki, éppúgy mint az előző versek. A *Dante* óda közvetlen megelőzője az *Itthon*. 1852 legelején keletkezhetett, mert februárban már meg is jelent a *Hölgyfutárban* (KrK I. 455.). A külvilág gondjaival szemben családja körében talál — átmeneti megnyugvást —, sőt „kis örömet nagynak érez” s bár hozzátéveszi, hogy „Mi nehéz súly függ e vállon”, az isteni gondviselés hitével zárja a versét:

Gyermek-szívvel, öntudatlan
Nyugszom meg e gondolatban:
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édesatyja.

„Naív közhely a vers vége” írta róla a kritika.³² Az is lenne talán, ha nem az ötvenes években írott versek kontextusának egészében nézzük, és nagytudású, a világirodalom legnagyobbjaival társalkodó költő írta volna, mint Arany János. Így inkább a keresztényi értelemben vett „szent egyszerűség” megnyilatkozása, melyre súlyos gondolatokkal való birkózás után jutott el a költő. Mint ilyen nem egyedüli Aranynál. Ilyen vallásos „közhelyeket” Arany máskor is leírt, mégpedig a legnagyobb természetességgel. Így 1853-ban Szász Károlyné sírfeliratának első részében: „Egész teste fájdalom volt, Egész lelke szeretet: Az súlyától földbe hajolt, Ez a mennybe sietett; ...” (A folytatás állítólag Szásztól való.)³³ Az 1855-ben írt *Hatvani*-ban az ördög inkább valami alkimista vagy csillagjós, mint a keresztény vallás félelmetes Sátánja, a vers végére mégis ezt írja Arany: „De a tanár jó, a valódi, Többé nem bír vele Asmódi, S mi a természet zárja, nyitja Isten-dicsőségül tanítja.”

5. A nagykőrösi szerény tanári lakás dolgozószobájában Arany a világirodalom legnagyobbjainak a műveit tanulmányozta. A latin, ógörög, német, francia, angol irodalom klasszikusai ott voltak a polcán. Bár már 1838-ban kezdett olaszul tanulni, Dantét először Karl Streckfuss német fordításában ismerte meg. (Megjelent 1840-ben.) Ebből a fordításból idéz néhány sort Tompának 1852. december 1-én írt levelében, és ott olaszul is megemlíti a *Commediának* első sorát: „Nel mezzo del cammin di nostra vita...” Ebből következtethetjük, hogy 1852 elején a német átültetést olvasva az eredeti szöveget is szemmel tarhatta, bár másnyelvű segítség nélkül „könnyen és támasz nélkül” csak 1856-ban olvasta. Mindamellet ez a német támogatással tett tanulmányozása is elég volt ahhoz, hogy az *Isteni Színjátékról*, annak az olvasó lelkére tett hatásáról megírja a világirodalom talán legmegértőbb költeményét.³⁴

Az óda kéziratán a kritikai kiadás szerint csak az évszám olvasható: 1852. De hogy az év első felében keletkezett, az világos az első megjelenés dátumából. A „Budapesti Visszhang az élet és irodalom köréből” című folyóirat 1852. június 5-i száma közölte. Ez év tavaszán Arany már elfordult a Högyfutártól, annak egyre alacsonyabb színvonalá miatt s több más versével együtt a Budapesti Visszhangnak adta oda a *Dantét*.³⁵

³² KERESZTURY, „S mi vagyok én...” 276.

³³ KrK VI. 28.

³⁴ KrK I. 456–458

³⁵ VOINOVICH, *Arany János életrajza*. II.k. 152.

Dante *Commediájából* első sorban a *Pokol* és a *Purgatorium* ragadhatták meg egyszerre szinte realista módon emberi sorsokat bemutató és ugyanakkor sejtelmes-homályos jellegükkel, inkább, mint a *Paradicsom* csupa-fény misztikus-filozófikus atmoszférája.

A *Pokol* hatását mutatja egy szatirikus töredéke is, mely szintén az ötvenes évek elejéről való. Tercinákban van írva, mint Dante műve, és a korabeli irodalmi életet gúnyolja, a Parnasszusra tolakodva kapaszkodó tehetségtelen írók zsidvásárát kezdte meg ábrázolni benne. Témájában, hangulatában kevés köze van a *Dante* ódához, csak annyiban, hogy Arany Dante iránti érdeklődésének egyik jele. Mint jeleztük: töredék, csak tizenhárom tercina készült el belőle, s az első ének prózában írt foglalata. Csak a költő halála után jelent meg. (*A kis pokol*).³⁶

Maga a *Dante* óda egésze sajátos alkotás Arany János lírai költészetében. A rá vonatkozó irodalomról előljáróban azt jegyezni meg, hogy Kardos Tibor elemzéséhez állok közelebb,³⁷ de a művet nem tartom politikai tartalmúnak. Szauder József „hitlen-hívó” költeménynek nevezi, részben igaza is van, ámde ez a meghatározás e bonyolult eszmei tartalmú költemény esetében csak bizonyos vonatkozásban alkalmazható.³⁸

Abból indulnék ki, amit Németh G. Béla ír Arany lírájáról, hogy az „lelki szembeállítás, két pólusú mű.” Továbbá „... Egy-egy magatartás-lehetőséggel való vívódás folyamata az ő verse. Keresésfolyamat és nem eredményrögzítés.”³⁹ Ez utóbbit azzal módosítanám, hogy Arany zárásai — gyakran — lényegében egzisztenciális választások, egy sokszor bizonytalan létszemléletnek egy akarati létértelmezéssel való túlhaladásai vagy túlhaladási kísérletei. Ez természetesen lírai műveinek csak egy részére áll. De ilyen zárlatú mű a *Dante*, és e szempontból igaza van Kardos Tibornak, ilyen a *Rendületlenül* és a *Magányban* is. E szempontból is Németh G. Bélát idézném: Arany lírája „az illuziótlan szembenézés és az eszményhez való ragaszkodó keresés következménye,”⁴⁰ a „keresés” helyett inkább a „választás”, „döntés” szót használnám.

Tartalmilag a *Dante* óda abban különbözik a többi Arany-versestől, hogy — úgy mondhatnám — többszörösen „kétpólusú” mű. Az egyik kettősség a jól „visszatükrözhető” „a külső világ” és a „mélység,” az „örvény” között feszül, amelybe „nem hatott be a szem.” A másik kettősség ennek a „mélységnek” a megismerhetőségéből adódik, egyfelől erre nem elég „az értelem mér-ónja”, másfelől létezéséről a „csodás sejtelen” értesít. A dolgot tovább bonyolítja, hogy a „sejtett”, „nemismert világról” Dante műve hiteles képet ad-e vagy pedig a *Commedia* csak „egy földi álom”-nak nagyszerű költői megelevenítése. Végül ez utóbbival kapcsolatos kétségek kimondásával szemben ott áll az egész tematikának egy felhívással való lezárása, mely egyúttal az óda „választásos” zárlatát is képezi.

Ezt az eszmei bonyolultságot Arany egy nagy költői képpel érzékelteti, mely az óda három szakaszán áthúzódik, és többértelműségével, sejtelmességével, ellentétességeivel már szimbólum, ebben Kardos Tibornak adok igazat. A *Dante* óda — egyedül Arany lírai alkotásai között — már nemcsak hogy nem allegorikus, de már metaforikusnak sem mondható: szimboliztikus költemény.

A szimbólum alapja az „acéltiszta tükrű víz”, mely — Kardos helyes észrevétele szerint — valami ős-világtenger képét idézi, a *Genézis* őstengerére emlékeztet. A régi Károlyi-féle fordítás szerint (1805): „A' föld pedig ékesség nélkül való és pusztá. És setétség vala a' mélységnek színén, és az Istennek lelke táplálja vala a' vizeket.” (Mózes I. 1. rész 2.) Kardos megjegyzi, hogy Arany ódájában ez az őstenger annyiban

³⁶ Erről SZAUDER, i. m. 520–521.

³⁷ KARDOS Tibor, i. m. 49–74.

³⁸ SZAUDER József, i. m. 521–525.

³⁹ NÉMETH G. Béla, Arany János. In *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Bp. 1971. 77–78.

⁴⁰ NÉMETH G. Béla, i. m. 78.

közelebb van a Káldi-féle fordításhoz, hogy az utóbbiban: „az Istennek lelke leveg vala a' vizek fölött.” A Károlyi-biblia későbbi kiadásában viszont szintén: „lebeg vala a vizek fölött”-et találunk.

Ez a világot jelentő „víz” azonban csak idézi a bibliai őstengert, Arany ódájában az alap-képe az *Isteni Színjátékban* részben „híven tükröződő”, részben csak sejtethető világnak. „Állottam vizének mélységei felett” ez az első sor, de „áll” itt inkább csak „van”-t jelent hiszen ez a szimbolikus víz már parttalannak tetsző. Jelképességét a következő sorok ellentétei hangsúlyozzák:

Síma volt a fölszín, de sötét, mint árnyék;
Alig mozzantá meg a rózsalevelet,
Mint rengéskor a föld, csak alig hullámlék.

A „fölszín” símasága lehetővé teszi, a később említett „visszatükrözést”, a „sötét mint árnyék” jelzi, hogy áthatolhatatlan és hangulatilag „árnyékos”, nyugtalanítóan sötét, hiszen – mint kiderül, két egymással nem közlekedő világot választ el egymástól. Lényegében csendes, „hiszen alig mozzantá meg a rózsalevelet”, de csendjében valami hatalmas erő rejlik, mert ugyan „alig hullámlék”, mégis ez az „alig hullámlás” olyan energiát jelent, „mint rengéskor a föld.” Kardos találóan emeli ki a „rózsalevél” és a „földrengés” ellentétet: a végtelen erőt és a végtelen nyugalmat idézik ezek a mozzanatok, inkább hangulatot keltő, mint konkrét képek. Ez a „víz” oly hatalmas, hogy a „rózsalevél megrezzentése” is olyan erőről tanúskodik, mint amilyen a „földrengés.” Csak érzelmi hatást keltő képek, metaforikusnak sem nevezhetők.

Acéltiszta tükre visszaverte híven
A külső világot – engem is: az embert;
De örvényeibe nem hatott le a szem,
Melyeket csupán ő – talán ő sem – ismert.

Az „acéltiszta” jelző rendkívül kifejező. „Tiszta”, mert híven tükröz, egyáltalán nem „zavaros” ez a víz: a benne „visszaverődő” világ nagyon is jól érzékelhető, logikus. De „tisztasága” az „acélé”-hez mérhető, mert áttörhetetlenül kemény felület, két egymástól különböző világot választ el egymástól, kész olyan világot, melyet a legerősebb dolog választ ketté: a halál. A „híven” való „visszaverése” „a külső világnak”, így talán elsősorban „az embernek”, jól ábrázolja azt, ami az *Isteni Színjátékban* nagyon is „realisztikus”: emberi alakokat és sorsokat, elsősorban a *Pokolban* és a *Purgatoriumban*. Itt a lelkek saját élettörténetükről számolnak be a Vergilius karján a túlvilágon át vándorló Dantének. A dantei mű tele van olyan történetekkel, melyek nagyon is evilágiak, sokból az utókor írói külön műveket írtak: költeményt, drámát, operát. Így Francesca da Riminiről, Ulissesről, Gianni Schicchiről. De hasonló plaszticitással formálja meg Dante többek közt Farinata, Brunetto Latini, Sordello, Bertran de Born alakját is, és folytathatnánk még a sort. De a mű magát Dantét is bemutatja a maga szubjektivitásával, nagyon is evilági magatartásával, szenvedélyeivel. Beatricét félig még gyermekkori szerelmének emléke „kanonizálja”, Vergilius alakja is túlnő a negyedik ekloga félreértéséből eredő pogány-keresztény próféta szerepéből. Csak Dante politikai szenvedélye – a világcászárság eszméje – érteti meg, hogy miért került Brutus és Cassius Judás mellé a Pokol fenekére. Meg is állapította az utókor, hogy milyen nagy szerepet játszott Dante nagyon is szubjektív megítélése a különböző bűnök és erények túlvilági értékelésében. Arany nagyon jól látja, hogy milyen jelentős a dantei műben ez a „híven”-„realisztikusan” történt tükrözése a firenzei költő saját korának. És a *Commedia* másik vonása: a klasszikus ókor képzelte túlvilág hatása a dantei műre. A *Biblia* csak általában említi meg, hogy a halál után a lelkeket jutalom vagy büntetés éri a földi életben való erkölcsi magatartásuk, főként a szeretet gyakorlása vagy nem

gyakorlása miatt, részletes túlvilág képet nem ad. De annál inkább részletezi az alvilág képét Vergilius. Arany meg is állapítja a *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában: „Maga Dante alvilági útján, nemcsak úgy követi Virgil nyomát, mint biztos kalauzét, a »citta dolente« borzalmas ösvényein, hanem úgy is mint költőt; s nem merném állítani, hogy az »Inferno« eszméje megfogamzott volna az Aeneis VI. könyve nélkül.” (KrK X. 335.) Majd később: „... az alvilág démonai közt a pogány hitrege alakjai is szerepelnek, de ez nem csak Tasso hibája, hanem Dantén kezdve az egész középkoré.” (Kr X. 436)

A látható, megfogható világot tükröző „acéliszta” vízszín alatt azonban egy olyan világ is létezik, melynek „örvényeibe nem hatott le a szem”: az életen túli, de ismeretlen túlvilág. Jól felismerve a látható, a visszatükrözött világ jelenlétét az *Isteni Színjátékban*, Arany felteszi a kérdést: jól látott-e valamit Dante e túlvilágból, melyben — a költő minden szubjektivitása s olykor középkorias felfogása ellenére is — valódi vétkekért lakolnak, vagy valódi érdemekért kapnak jutalmat a lelkek? Erre vonatkoznak a „Melyet csupán ő — talán ő sem ismert.” A kérdésben benne van, mintegy előlegezve az utolsó versszak kérdéseit: egyáltalán hiteles-e a Dante nyújtotta kép. Ez az egyszerre állító és tagadó mondat jellemző az egész óda benső vitát tükröző bonyolult jellegére. Mert Arany maga is hiszi, hogy van életen túli világ, melyben a jók jutalmat, a gonoszok büntetést kapnak, de kételkedik benne, hogy ez olyan-e, amilyennek Dante ábrázolja. Bár vannak közös vonások Arany és Dante etikája között — ha a balladákra és az epikai művekre gondolunk —, de a két költő etikai világlátása nem mindenben azonos.

Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen
Eggel, amely benne tükrödzik alattam!
Egy csak a föntségben és a terjedetben
És, mivel mindenik oly megfoghatatlan.
Az ember ... a *költő* (mily bitang ez a név!)
Hitvány koszorúját, reszketvén, elejti
És, mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le, mert az Istent sejtí. —

Mindenekelőtt tisztázzuk, hogy a „tükröző ég” nem ugyanazt jelenti Aranynak, mint Danténak. Már utaltunk rá, hogy Dante középkori kozmogóniáját Arany egyáltalán nem osztotta.⁴¹ Danténél konkrétan a csillagokban, a Napban, és a nagy kristály-öbven s az azon túli Empyriumban vannak az üdvözült lelkek s maga az Istenség is. Arany korában már ez az elképzelés nem élt vallási körökben sem. Benedek Mihály hittani könyve is óvott az ilyen elképzelésektől. A debreceni kollégiumban Aranyt természettudományos világképre oktatták, mint ez a *Bolond Istók* második énekéből is kitűnik (23.):

Oh, hányszor elmereng a tiszta mennybe
Hol a tejút és többi napkörök
Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe
Hol milliárd nap és bolygó görög;
A Sirius-hossz ily távossal szembe
Már semmi, hát még ez a földi rög!...

A *Vojtina ars poeticájában* is ilyen sorokat olvashatunk:

Avagy felettünk nem hazud az ég,
Boltta simulva, melynek színe kék?

⁴¹ L. erről részletesebben KERESZTURY, „*S mi vagyok én...*” 279–280.

A támadó nap burka nem hazud?
S fejünk felett, min jár, nem ál az út?

De feltehetnénk a kérdést: jelképileg nem jelenthetné-e a dantei Paradicsomot a „visszatükröző ég”? Ezt az értelmezést megcáfolja a korlátozó sor: „Egy, csak a fön-ségben és a terjedetben.” A „mélységben” már nem, erről a következő versszak szól, és arról vall, hogy ennek a más dimenziójú világnak a hite Aranyban természettudo-mányos világképe ellenére is élt.

Mindenesetre Arany a „csak fön-ségben és terjedetben” is „csodálatos szellem”-nek nevezi Dantét. A való világ „fön-ségét és nagyságát” befogadó Dante megismerése is bámulatra ragadja a költőt, joggal. Kardos Tibor általában a költő váteszi kiváltsá-gának fellelkesülését érzi e sorokban, az emberi szellemét, mely képes magában fog-lalni a világmindenséget. Ennek azonban ellentmondani látszanak a következő sorok: „Az ember... a *költő* (mily bitang ez a név) Hitvány koszorúját, reszketvén elejti...” Itt a „költő” szón Arany nyilván önmagát érti, nem Dantét, mindamellert ez a sor problematikussá teszi azt, hogy általában a költő képes-e befogadni a világmindenség nagyságát és fön-ségét. Már említettük, hogy Aranyban nem volt meg a vátesz-költő, próféta-költő hite, amint ez élt Petőfiben és általában a romantikában. Mindenesetre Dante szellemének „csodálatos” voltát elismerte, olyannyira, hogy az utolsó versszak-ban még ezt a kérdést is felteszi: „Lehet-é e szellem az Istenség része?”, mégis nagysága, a való, megismerhető világot befogadó nagysága is arra indítja a következő sorokban, hogy az Isten előtt boruljon le:

És, mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le, mert az Istent sejtí. —

Hogy a költő egyfelől „csodálatos, egy a mérhetetlen Éggel...” bár „csak a fön-ségben és a terjedetben”, másfelől a „*költő*” név „bitang”, s „koszorúja hitvány” a Kozmosz nagyságát szemlélve, s ez a kettősség arra indítja Aranyt, hogy az Istenség előtt boruljon le, ezt az ellentmondást talán úgy lehetne feloldani, hogy az ember megismerő képességének egyfelől határtalansága, másfelől korlátozott volta egyaránt az Istenség imádatára indítja a költőt.

A következő versszakban Arany áttér a „fön-ség és terjedet”-ről a „mélységre”, mely a szimbolikus „víz” felszíne alatt rejlik, s tudjuk, hogy ez a felszín „acéltiszta,” tehát a fenti és a lenti világot kategorikusan elválasztó.

E mélység fölött az értelem mér-ónja
Mint könnyű pehelyszál, fön-nakad, föl-lebben:
De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelemben.

Ez már nem a megfogható, hanem a „túlvilágra” vonatkozik, amelynek megismeré-sében a racionális értelem már nem segít, hanem a léleknek egy különleges képessége: a „csodás sejtelem,” amelyik — a költemény szerint — a „vonzásával” hat. Ez már nem a dantei mű reális vagy klasszicisztikus vonására vonatkozik, hanem a mű egé-szének, a túlvilági utazásnak a lélekre tett hatására. A megismerésnek ezt a rejtett formáját még jobban meghatározza a következő két sor:

Nemismert világnak érezi nyomását,
Rettegő örömmek elragadja kéje

...

A „rettegő öröm” antitézisnek Kardos Tibor megtalálta a forrását: Blair Hugo ma-gyarra fordított tizenégy prédikációjában, „Az Örömmek és rettegésnek a vallásban való egyesítésé”-ről szólóban, melyet Arany János is ismert, valamint a II. zoltár 11.

versében: „Szolgáljátok az Urat félelemmel, és örüljetek reszketéssel.”⁴² Egyébként Lamartine a *Költői és vallásos harmóniák* (Harmonies poétiques et religieuses, 1830) *Előhangjában* (Invocation) is így ír: „Reszketek a szeretettől és a félelemtől, amikor szelleme arra méltóztatott engem kiválasztani, hogy megpendítsem a szent hűrt” (ti. az Istent dicsőítő hárfáért), (Je frémis d’amour et de crainte Quand, pour toucher la corde sainte, Son esprit daigna me choisir.). Mint láttuk, a meghatározhatatlannak ilyen ellentétpárokkal való érzékeltetése végigvonul az egész ódán. Az egész dantei világkép nagyszerűségét a „rózsalevél” és a „földrengés”, a költői erőfeszítés sikeres és egyúttal korlátozott voltát a „csodálatos szellem” és a „bitang név” ellentétei érzetetik, itt a túlvilág megsejtését a lélekben érezhető „nyomás” és „a reszkető örömnél kéje” adja vissza. A „kéj” szó természetesen a kor széhasználatában szellemibb élményt jelent, mint ma. Egyébként Arany *Széptani jegyzeteiben* (KrK X. 540.) a „szörnyűt”, „borzalmast”, az esztétikailag „fönséges” körébe tartozónak tekinti.

A harmadik versszak utolsó két sora talán ennek az ellentétes tapasztalatnak is megadja az okát:

A leviathánnak hallja hánykódását
Az Úr lelke terült a víznek föléje.

A Leviathánról Kardos Tibor is megállapítja, hogy az Úr ellenlábas. A *Bibliában* a Jób könyvében szerepel a 3. rész 8. versében, mint tengeri szörny, melyet nem szabad felingerelni (Így a 7. rész 12. versében is). A *Jób könyve* végén (40. 41. rész) a Leviathán már ismert állatot: régebbi fordításokban cethalat, az újabbakban krokodilt jelent. Később is általában szörnyeteget értettek rajta. Thomas Hobbes *Leviathán* (1651) című művében az abszolutisztikus állam jelképévé teszi. Aranyra valószínűleg a *Biblián* kívül Milton *Elvesztett Paradicsomának* első könyve hatott, ebben Isten ő ellensége a Sátán a pokol tavában „oly behemót tömeg, mint a mesék legendás rémei ... s a tenger-bestia Leviathán, kit Isten legnagyobb művének alkotott, mely az óceánon lebeg” (Leviathan, which God of all his works Created hugest that swim th’Ocean stream. 201–202.). A Leviathán képének az alvilág vizében való hánykódását az is erősíti, hogy Danténél a Pokol közepén is van egy hasonló óriás szörnyeteg a Geryon, amely „áttör hegyeken, falakon, fegyvereken, és az egész világot bűdösíti.” (XVII. ének 1–3.)⁴³ A Dante-kommentár a *Jelenések könyvében* szereplő és az embereket gyöttrő „Mélység Angyalával” is kapcsolatba hozza. Ez arra mutatna, hogy az „acél-tiszta” felszín alatt elsősorban a Pokol rémségei rejtőznének. Ezeket ellensúlyozná „az Úr lelke”, mely „terült a víznek föléje.” Kardos szerint ez az ellentét azt sugalmazza, hogy „az Úr lelke” majd legyőzi a Leviathánt, amit Arany versében politikai jelképnek vesz: a nemzet igazsága győzni fog az önkényuralmon.⁴⁴ Ilyen politikai értelmezésre azonban a költemény egyetlen sora sem utal. Különbösen is, Aranynak ez a már szimboliztikusnak mondható verse inkább hangulatképeket villant fel, mint kibontható metaforákat. Ha a „mélység” csak és kimondottan a Leviathán lakhelye lenne, a pokol, akkor miért fogja el a költő lelkét „reszkető örömnél kéje”? Vagy a „reszkető öröm” együttesen vonatkozik a Leviathán lakta mélységre és arra, hogy „Az Úr lelke terült a víznek föléje”? És a „mélység” nem csupán a Leviathán birodalmát jelentené? Ez a valószínű, és akkor a sor azt jelenti, hogy az „Úr lelke” uralkodik a felszín

⁴² KARDOS Tibor, i. m. 73.

⁴³ „Ecco la fiera con la coda aguzza; che passa i monti, e rompe i muri e l’armì; ecco colei che tutto ’l mondo appuzza!” A Geryon-nak az *Inferno*-ban központi helyéről l. GÁLDI László, *A Pokol XVII. énekének stilisztikai méltatása*. In *Dante a középkor és a renaissance között*. Bp. 1966. 295–301.

⁴⁴ KARDOS Tibor, id. helyen 69. Egyetemes vonatkozásban is érti: a nemes humanizmus győzelme a gonosz tendenciákon.

alatti és fölötti, tehát a megismerhető és a megismerhetetlen világ felett is. Úgy érzem, többféle magyarázat is lehetséges: a lényeges az, hogy Arany az *Isteni Színhátékot* olvasva a túlvilág jelenlétét érzi meg. Hogy „az Úr lelke” legyőzi a Leviathánt, ez – úgy érzem – nincs benne a költeményben, legfeljebb annyi, hogy az Úr hatalmasabb, mint a félelmetes hüllő. A negyedik versszakból az világlik ki – „Évezred hanyatlík, évezred kel újra” – , hogy Arany világosan tudta, hogy az *Isteni Színháték* cselekvénye 1300 nagyhetéhez kötött. A harmadik szakaszban mindenesetre megvan még az alapszimbólum: a mindenséget jelképező ős „víz” képe, csak a negyedikben tűnik el.

A negyedik versszak két kérdést vet fel, mely Arany kétségeit fejezi ki a dantei világ hitelessége szempontjából, majd az egész *Isteni Színháték* jelentőségét egy intelem formájába öntött zárással foglalja össze.

Az első kérdés:

„Lehet-e e szellem az Istenség része?
Hiszen az Istenség egy és oszthatatlan;”

Ha Dante szelleme valóban „az Istenség része” lenne, akkor nyilván magába foglalhatná az egész látható és nem látható világot. De nem lehet, mert az Istenség „egy és oszthatatlan.” Az Istenség ilyen értelmezése lényegében megtalálható abban a vallástani könyvben, amelyről már szöveztünk, s amelynek Aranyra való hatását először Szörényi László mutatta ki. Benedek Mihály könyvében az általánosabb „Istenség” szó is többször előfordul a szorosabb értelmű „Isten” helyet. Ennek erősen kiemeli az egységét a Szentháromságról írt fejezetben: „Jóllehet annakokáért bizonyos, hogy az Istenségben vagyon Atya, vagyon Fiú, vagyon Szent Lélek: ez a Háromság mindazonáltal az Istennek egységével nem ellenkezik ... az Isten az ő természetére nézve egy, nem is lehet több egynél; a' Háromság pedig az ő Létének módjában vagyon... az Istenségben az Egység, természetére nézve, a Háromság pedig az ő Létének (modus subsistendi) módjára nézve vagyon.” (I.m. 49–50.) Ami az „oszthatatlanságot” illeti, arról Benedek így ír: „Minthogy pedig a' lélek *Egyes* Valóság, azaz: nem részekből áll, részekre nem oszthatik ...⁴⁵ Így tehát Aranyak már iskolai tanulmányaiból következik, hogy „az Istenség egy és oszthatatlan”, tehát Dante, a költő nem lehet „része.” Kissé skolasztikusnak tűnő magyarázat, de Arany szövegéből is ez következik, egyeb nyilatkozatai is arra utalnak, hogy nem osztotta azt a romantikus felfogást, mintha a költő a Világszellem része lehetne.

A következő kérdésre a versben nem kapunk közvetlen választ:

Avagy lehet-é, hogy halandó szem nézze
A szellemvilágot, teljes öntudatban?

A kérdés már Danténél is felmerül, a *Pokol* VIII. énekében a lelkek ingerülten kérdik: „Ki mer erre járni haláltalan a halott nép honában?” Kardos Arany ódáját Byron négyénekes költeményével: a *Dante jóslatával* (The prophecy of Dante) is összeveti, a kérdés ott is jelentkezik, az istenlátással kapcsolatban írja: „hogy látni (Téged) és élni egész idáig még nem adatott meg senkinek, s ezt mégis megengedted nekem” („... which to see And live was never granted untill now And yet thou hast permitted this to me. I. 132–135.) Az Arany versében feltett kérdésre helyesen utal Szauder és Kardos, hogy a *Dante* vers variánsában találhatjuk meg a feleletet. Arany ugyanis eredetileg úgy írta a következő sorokat: „Míg ily látnok szellem e világba téved”, de ezt átjavította: „Egy földi álom”-ra.⁴⁶ Ez azt jelenti, hogy Arany kételkedik Dante

⁴⁵ BENEDEK Mihály, i.m. 112.

⁴⁶ KrK I. 456.

túlvilági útjának hitelességében: „földi álom”-nak, költeménynek tartja, de a zárás arra mutat, hogy nem veti el annak filozófiai jelentőségét:

Évezred hanyatlik, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved,
Hogy a *hitlen* ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő Istenséget.

Tehát a „látnok szellem”-nek a „földi álom”-mal való behelyettesítése a kétség választ adja arra a kérdésre: halandó szem láthatja-e a „szellemvilágot teljes öntudatban.” Ugyanakkor mégsem az abszolút tagadását, mert ez utóbbi esetben, miért lenne érv az, hogy „Évezred hanyatlik évezred kel újra Míg egy földi álom e világba téved” arra, hogy „a *hitlen* embert” Isten imáadására buzdítsa? Az „évezred” itt általános jelképes megjelölés, nem valami dátum, bár a bibliai kor (vagy Vergilius) óta 1300-ig valamivel több mint ezer év telt el, s az *Isteni Színháték* megköltése után nem született jelentős túlvilágjárás ábrázoló költői mű. Valahogy talán így lehetne értelmeznünk a dantei világképben való kételkedés és annak érvül való elfogadását egy lényegében vallási tartalmú magatartásra, hogy Arany az *Isteni Színhátékot* „földi álom”-nak, költői műnek tartja csak, de *egészének* a hatását, mint az életen túli világ megsejtetését elfogadja, hitelesnek érzi, és ennek megfelelően vonja le a végkövetkeztetést. A dantei túlvilág-ábrázolás kétséges, de arra elég, hogy etikai megrendülést keltsen. Persze, hogy a mű keltette összbenyomást: a „Nemismert világnak a nyomását” egy más dimenziójú világ valósága intuíciójának tartja, nem csupán egy nagy művészi alkotás keltette érzelmi borzongásnak — mint ez a zárlatból következik — ez kétségtelenül Arany részéről egzisztenciális választásnak is eredménye. Nem racionális felismerése, erre a „köd oszlopában rejlő Istenség” kifejezés is utal — mely részben bibliai reminiscencia is: a zsidó népet a pusztában vezérlő Úr képére emlékeztet — hanem intuítfv élmény, melyből fakad az imáadásra való felhívás, melyet a „hitlen” szó kiemelésével általános érvényűnek tekint.

Hogy a *Dante* remekmű-e, Arany „nagy versei” közé tartozik-e, erről megoszlanak a vélemények. Szauder József és Kardos Tibor annak tartja, Sötér István⁴⁷ és Keresztury Dezső nem. Ez utóbbi szerint „túl sok benne a feladatszerűség, az egyházas közhely.” E megállapítás után azonban olyan elismerő elemzést ad az ódáról, mely meglehetősen ellentétes az előrebocsátott értékeléssel. Söt elemzése egyik legszebb és legértőbb méltatása Arany költeményének. Ezzel összecseng az a megállapítása is Aranyról, hogy „ismerte ő a mélység szédületét, a démon vonzását, a lét ismeretlen magja körül örvénylő, értelemnek egyelőre áttekinthetetlen világ ígöző énekeseinek szörnyeket elszabadító és megszelídítő mágusainak varázsát is... Legfeljebb, hogy a maga személyére és művére vonatkoztatva nemigen beszélt erről.”⁴⁸ Sötér szerint a *Dantében* Aranynek nem sikerült a népies fogantatású ódát megalkotni, s a „*Dante* kínálta élmény ellentétes Arany egész költészetének alapélményeivel.” Valóban a *Dante* nem népies költemény, de ez aligha csökkenti esztétikai értékét, egyébként Sötér ugyanabban a kötetben kiemeli a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*-t, hogy „ebben a formai tömörítés, a stilisztikai és mondatfűzési sűrítés művészi leleménye érvényesül”, hogy benne olyan „újszerű zamatot” érezhetünk, mely már a huszadik századi költészetre utal.⁴⁹ Nos mindez áll a *Dantére* is, melyet — Kardossal és Kereszturyval

⁴⁷ SÖTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 195–196. — *Világos után*. Bp. 1987. 187.

⁴⁸ KERESZTURY Dezső, *Arany Dante-ódájáról*. Életünk 1967. II.k. 47–53, és „*S mi vagyok én...*” 287–288. Elemzése valósággal lelkes hangú, a *Dante* a hatvanas évek nagy költői alkotásainak előzménye — szerinte. Továbbá: *Id. m.* 279–280.

⁴⁹ SÖTÉR István, *i.m.* 192–193. KÖSZEGI László, *Dante és Arany*. BpSzle 1921. 1–43. és 103–115. Ez a tanulmány a „stíl-tömörítés” tekintetében érez rokonságot *Dante* és Arany között.

egyvetérte — én is a hatvanas évek nagy ódái méltó előzményének tekintek, de inkább stílusbeli újdonsága, mint politikai tartalma miatt.

Arany *Dante* ódája egyedülálló a világirodalom jelentős Dante-versei közt. A Kardos Tibor által említett Byron költemény: a *Dante jóslata* a politikus Dantéről szól, bár első soraiban kiemeli a túlvilági utazó misztikus élményeit is. A *The prophecy of Dante-t* Byron 1817-ben Guiccioli grófnő felkérésére írta, s benne — az előszó szerint is — arról van szó, hogy Dante megjósolta volna Itália jövőjét a *Commedia* megírása után, és az olasz egységre buzdít. Dante Gabriel Rossetti a *Dante Veronában* (Dante at Verona) c. költeményében (1850) a költő száműzött voltáról kesereg, de időnként, éjjel főleg, Beatrice szava a *Commedia* folytatására ösztönzi. Victor Hugo *Az Isteni Színház egy példányára írva* (Écrit sur un exemplaire de la Divina Commedia) Dantét „római consul”-ra emlékeztető alaknak látja (1856).

Amikor 1865-ben Dante születésének hatszázados évfordulóján pályázatot hirdettek Dante emlékének költői megörökítésére, a Magyar Tudományos Akadémia Arany ódáját nyomatta ki külön lapon a *Dante-album* számára. A kiírt pályázat persze magyarul írt művekre nem vonatkozott.

Később Rádl Ödön a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében végiglapozta a Dante-albumot, megtalálta benne Arany *Dantéjét* is olasz fordításban, alatta olaszul írt jegyzet sajnálkozik azon, hogy a költemény nem vett részt a pályázaton, mert ilyen klasszikus formában, ennyi mélységgel s ily tömören és találóan a beküldött művek egyike sem jellemezte Dantét.⁵⁰

Valóban, csak nyelvünk elszigeteltsége oka annak, hogy Arany János ezzel a versével nem lett „világköltő”, abban az értelemben, hogy világszerte ismert, de az lett a téma egyetemessége és annak méltó kifejezése révén.

6. Keresztury Dezső és Kardos Tibor szerint — mint jeleztük — a *Dante* stílusának tömörségével, képiességével a hatvanas évek nagy ódái: a *Rendületlenül* és a *Magányban* felé mutat. De ezeket előzi is, mely voltaképpen egy kétségek közt töprengő lelkiállapotnak egy egzisztenciális döntéssel való lezárása. Hogy ellentmondásokat tartalmazó világkép átélése után a költő milyen végeredményre jut, ennek egyik lehetősége ez, ti. az egzisztenciális döntés. Más lehetőség az ellentmondásokból fakadó életszemlélet tragikumának fájdalmas vagy sztoikus megvállása. Kétségtelen, hogy Arany lírai termésének nagyobb része — mint az *El nem ért bizonyosság* című tanulmánykötetben elemzettek is — az utóbbi kategóriába tartoznak. Szegedy-Maszák Mihály ennek a tragikus életérzésnek a legkövetkezetesebb lírai megvalósulását *A lejtőn*ben találja meg (1857): „... az 50-es évek versei közül egyedül *A lejtőn* ilyen, melyben a költő teljes mértékben vállalja a sztoikus erkölcsöt, a halállal való szembenézés rendkívül egységes pszichikai állapotára konkretizálja, és megközelítőleg eleget tesz a romantika óta kialakult líraszemlélet feltételeinek.”⁵¹ A tanulmányírók ezen a ponton jogosan hivatkoznak világirodalmi példákra, főként Vignyre és Baudelaire-re. Kétségtelenül Vignynél *A farkas halálának* (1843), még inkább az *Olajfák hegyének* (1844) a záradéka a teljesen tragikus életszemlélet kinyilvánítása, amiből sztoikus magatartás következik. Ámde Vignynél *A tengerbe dobott palack* (La bouteille à la mer, 1854) már a tragikus emberi sors bemutatása után az emberi cselekvés értelmes voltát igazolja: a hajó az emberekkel együtt elsüllyed, de a fontos információkat tartalmazó palackot egy halász kifogja. S ha hozzátesszük, hogy az eszmei vívódás feloldással végződik olyan huszadik századi darabokban, mint Paul Valéry *A fiatal Párka* (La jeune Parque) és a *Tengeri temető* (Cimetière marin), akkor azt kell mondanunk, hogy az ellentétes eszméket

⁵⁰ KAPOSÍ József, *Dante Magyarországon*. Bp. 1911. 100–103. A Hatszázados évfordulóról: 128–136. Rádl Ödön emlékezéséről: a 131. l. jegyzet.

⁵¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az állényegített dal*. In *Az el nem ért bizonyosság* tanulmánykötet. 357.

vagy élményeket egy akarati feloldással feloldó vagy az ezekből tragikus végkövetkeztést levonó költői művek egyaránt értékesek lehetnek esztétikailag: az értéket a zárlat lélektani vagy történelmi hitelessége adja meg. Benső kétség esetén — mindkét vonatkozásban — indokolt az egzisztenciális döntés is, hiszen ez az élet valóságában is előfordul.

Ebből a szempontból a hatvanas évek legelején keletkezett két nagy óda is kétpólusú. Nem feladatom Aranynak történelmünk 1859–1861 közti mozgalmas éveivel szemben foglalt politikai álláspontját vizsgálnom. Általános felfogás, hogy Arany János azok közé az írók közé tartozott, akik Deák álláspontját tették magukévá. Keresztury szerint előbb Teleki László híve lett volna: „Dermesztő belső számkivettségében Deák emberei nyúltak utána, s — bár Teleki híveként s ennek öngyilkossága után csak kényszerű alkalmazkodással — hozzá csatlakozott, öregkorában baráti köréhez tartozott.”⁵² Kétségtelen, hogy mint annak idején a „polgárodást”, az 1859–1861-es nemzeti felbuzdulást is kételyekkel szemlélte. Képviselői mandátumot nem fogadott el, e korban írt nagy versei: a *Kies ősz*, a *Rendületlenül* és a *Magányban* a szó eszmei értelmében politikai költemények, de maga Arany nem volt politikus. Keresztury szerint: „A személyes kötődés, az erkölcsi sugalom erősebben meghatározza nemzeti eszmevilágát, mint valamely társadalomtudományi tan, pláne politikai taktika.”⁵³

A két nagy ódát: a *Rendületlenül*-t (1860) és a *Magányban*-t (1861) sem szándékom most történelmi szempontból elemezni, csak azért, mert ezekben is érezhető a kétségekkel való vívódás, melyet bennük is lényegében egzisztenciális döntés old fel. A *Rendületlenül* a nemzeti lelkesedés nagyszerűségével szembeállítva, a hazafiság veszélyeit sorolja fel, melyeket a váltakozó refrén is hangsúlyoz: „merő szakás”, „kül csillogás”, „nyerészkedés”, „kishitűség”, sőt a túlzások miatt az elkeseredett „káromkodás.” A legsúlyosabb benne egy felől a „Péter motívum”, másfelől a költő magányának a megvallása: „kebleden be-vérző honfiseb Bújsz a tömegben, átkos-egymagad.” Az ellentéteket az önzetlen hazaszeretet kategorikus imperatívusza oldja fel az utolsó szakaszban: „Ábránd, hiúság, múló kegy, javak, — Lenn sikamló tér, nyomás felül, — Vész és gyalázat el ne rántsanak ... Szirt a habok közt — hűség megálljon.” Végeredményben egy etikus magatartásból fakadó egzisztenciális választás, döntés a zárlat.

A *Magányban* szerkezete már más. Itt három szakaszon át költői képek sorozata festi a kétségek közti várakozást: a részletesen kibontott óra-metaphora, a „mélybe indult sziklaagörgeteg”, a „kockarázás”, a „gomolygó végtelen Holott örvénylik a lét, a halál” s végül a „gyenge szalmaszál” képei, melyeket hangulati rokonság tart össze — ebben rokon a költeményeknek ez a része a *Dante* képiességével, anélkül azonban, hogy, mint az, szimbolikus lenne. Az akarati váltás már a harmadik szakaszban bekövetkezik: a buzdítás „a győzelmi dal”-ra, melyet az ötödikben a meghozott áldozatok indokolnak, a hatodikban pedig „a végzet tengelye” fölé emelkedő és a történelmi helyzet felismeréséből eredő „öntudat.” Ez vezet a záró szakaszhoz, mely — a nemzet-hajó metaforának eredeti megújításával — a nemzeti remény himnuszát zengi. Hogy ebben az ódában nem kell várunk a zárlatig az akarati váltással, ezt ez utóbbinak az ötödik és hatodik szakaszban való indokolása okozza, ezért a *Magányban*-nak a befejezését már nem tekinthetjük pusztán egzisztenciális döntés eredményének.

7. Végül még két költeményre térnek ki, melyek a költőnek a vallásról és a halálról való felfogására világítanak rá. Az első az 1877-ben a kapcsos könyvbe írt *Honnan és hová*, a másik az élete utolsó évében írt négy soros *Sejtelem*.

⁵² KERESZTURY, „Csak hangköre más.” 259.

⁵³ Keresztury, u. o. 259.

A *Honnan és hová* horatiusi mottója szerint eredetileg a költői halhatatlanság kérdését vetette fel, de az „Exegi monumentum”-ot Arany a kapcsos könyvben áthúzta. Ez a viszonylag hosszú — kissé didaktikus jellegű — költemény általában szól a mulandóságról, a lélek halhatatlanságáról, s végül — meglehetősen rezignált bölcselkedéssel — a költői hírnév jövődjéről.

Amikor a lélek halhatatlanságáról szól, azt, mint a különféle vallásokban szereplő *reményt* említi, hogy az életnek a halál után lesz „dicsőbb folytatása.” Ebben a bizakodó szemléletben része lehetett — mint arról alább szólunk — leánya halál előtti átszellemült viselkedésének is. A túlvilágnak arról a tartományáról, melyben — a *Dante* ódát idézve — a „Leviathán” uralkodik, csak egy töredéke szól. Voinovich szerint (KrK VI. 167. 251.) ez az utolsó időben keletkezhetett, címe: *Melyik a bűnös?* A vétkes ember testének és lelkének a halál utáni vitájáról szólt volna, s forrása a középkori *Visio Philiberti* legenda XVII. század eleji *Ének a gazdagról* című változata. Arról a gazdagról van szó az *Énekben*, aki — a Lukács evangéliuma szerint (16. 19–31.) — az üdvözült szegény Lázárral szemben a pokorra jut.

Arany János megrendítő erővel tudta a lelki válságokat megjeleníteni, főleg balladáiban és a *Toldi szerelmében*, ebben is elsősorban Rozgonyi Piroska vívódásaiban (VI. ének 7–14. versszak). Epikájában megszólaltatta a bűn és a kísértés gyötrelmeit, a megtisztulás vágyait, de lírájában a megváltás igényének mozzanatát nem találjuk meg. Ha lehettek is egyszerű és tiszta életében válságos momentumok, ezek nem lehetnek olyan jellegűek, amelyek arra ihlették volna, hogy lírájában olyan hangokat üssön meg, mint amilyenek Ady vagy Babits Isten-verseiben megszólalnak. A lélek halhatatlanságát a korabeli tudomány álláspontjával szemben két érveléssel is védi. Az egyik a természettudományi elméletek változékonyságával érvel: a hulló csillagokról egy ideig azt állították, hogy azok csak a légkörben felgyűlő párák, később bebizonyosodott, hogy valóban égi testek: meteoritok. A másik érv vallástörténeti: a különféle vallásokban meglévő túlvilág-hitét az emberben meglévő siron-túli élet igényéből magyarázza: „Ami annyi szívbe oltva Élő világ kezdete oltva...” Utána a hindu, a pársz, a zsidó, a hellén, végül a keresztény vallás tanításait sorolja fel a túlvilágról, megemlítve mind a lélekvándorlást, mind a feltámadás hitét. A *Boldog Istók* második részének 22. szakasza szerint Aranyt fiatalkorában érdekelték a különféle vallások tanításai: „Ismerni ő mindent hő vággyal ége, A Zend-Avesztát úgy mint a Koránt...” Ebben a felsorolásban egymás mellett szerepel a hellén „hite” és a keresztény „remény”, mint azt Szörényi László kiemeli: „a lélek halhatatlanságát zengő verse a kinyilatkoztatott vallásokra hivatkozó vallástörténeti bizonyosság után, a keresztény »remény«előtt egyedül a görögöknek ajándékozza a »hit« boldogító bizonyosságát.”⁵⁴

Vagy „a boldogok szigetjén”
Mint hívé a boldog hellén,
Vagy az üdvözültek helyén,
Mint reméli a keresztényen,...

E sorok valóban meghökkentőek. Először is honnan veszi Arany, hogy a hellének boldogok voltak? Már az *Ősszel*-ben érezhető, hogy itt Arany egy korabeli illúziónak, a hellenizmusnak a hatása alá került. Az *Ősszel*-ben azonban a boldog homéroszi és a tragikus ossziáni kor ellentéte költői képek, melyek a forradalom előtti reménykedést és annak leveretése utáni keserűséget fejezik ki. De egyébként is az ógörög világ tragikus vonásait valahogy nem vette tudomásul Arany. Szilágyi István hiába bízta a görög tragédiák fordítására (azokból is Szophoklész *Philoktetészére* és a *Trachiszi nőkére*),

⁵⁴ SZÖRENYI: László, i. m. 223–224.

Arany az előbbibe belefogott, de abbahagyta. Viszont Arisztophanész vígjátékait lefordította, a kritika fel is vetette: mi indította az egyébként tartózkodó és szemérmes Aranyt ennek a szabadszájú, sokszor trágár komédiaírónak a tanulmányozására. Valószínűleg Imre Sándor feltevése, mely szerint Arany kora erkölcsi hibáit akarta volna ezáltal morális szempontból ostromozni. Valószínűbb az, amit erről Voinovich ír: „Jótékonyan hatott rá ez az eleven olvasmány (t.i. betegségében H.K.). A görög tragédiák tárgya komor felhőként ülte volna meg amúgy is komor lelkét... Arisztophanészban, e geniális rögtönzőben akár olvasni, akár fordítani nyissa fel, mindenütt talál élcet és mosolyt.”⁵⁵ Ez összevág Arany nyilatkozatával: „... e fordítással egyelőre semmi irodalmi céloom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást, mintegy szellemi gimnasztikát kerestem benne.”⁵⁶ Így a görög világ — fonákságaiban is — vidám hangulatot ébresztett lekében, s ő — tragikusan komor balladák szerzője — nem akart tudomást venni az ógörög világ súlyos konfliktusairól.

S van probléma a „boldog szigetek”, a „nézoi makarión” körül is. A görög írókból egyáltalán nem egyértelmű az a hiedelem, hogy a lelkek haláluk után a „boldogok szigetére” kerülnek. Az *Iliász*ban a megöltek a Hádészbe jutnak, a föld alatti mélybe (XXII. 482. Andromaché siratja férjét, mert az a föld alatti Hádészbe került; XXIII. 74–100: ugyanazt mondja Patroklosz árnya Achillesnek). Az *Odüsszeiában* van szó a „boldogok szigetéről”, mely túl van az Okeánoszon, de oda csak Menelaosz kerül, mert Zeusz veje (IV. 547–583.), a többi lélek a Neküiába, a Hádészbe jut, melyet Odüsszeusz meglátogat, de ebben a lelkek szenvednek, sőt a legnagyobb hős, Achilleusz is boldogabbnak mondja az élő világ legszegényebb emberét, mint saját magát, aki ott a holtak fejedelme (XI. 471–507.). Héziodosznál már kettős a vélemény: a jó lelkek vagy a „boldogok szigetére” kerülnek, vagy föld alatti boldog mezőkre (*Munkák és napok* 170–173.) Pindarosz második *Olümpikónja* szerint Achilleuszt anyja, Thetisz istennő kérésére Zeusz átviteli a „Boldogok szigetére” (144–145), holtuk után a gonoszok megbűnhődnek, az erősek és a jók vagy a „boldogok szigetére” vagy Hádész virágos mezejére jutnak. (75–78.) Arany János lefordította Kallimachosz költeményét, mely szerint a két athéni szabadsághős, Harmodiosz és Arisztogeiton a „boldogok szigetére” jutottak haláluk után, ahol a többi hőssel találkoztak. Platon a *Phaidonban* részletesen fejtegeti a lélek halhatatlanságát: a jók jutalmazását, a gonoszok büntetését a túlvilágon, de nem szól a „boldogok szigetéről”. Kerényi Károly *Görög mitológiájában* keveset ír a görög hitvilágnak a halálon túli nézeteiről, inkább annak bizonytalanságát említi.⁵⁷ A Pauly-Wissowa szerint pedig a görögök körében kettős felfogás uralkodott, az istenek által megjutalmazott jók egyesek szerint a „boldogok szigetére” kerülnek, mások szerint a Hádészbe, a föld alá, de annak jobbik tartományába: az Elüzionba.⁵⁸

A görög-római hitvilágnak a halottak sorsáról alkotott véleményét egységbe foglalja Vergilius *Aeneis*ének VI. éneke, mely szerint a jók az alvilág boldog mezőire, a gonoszok pedig a félelmetes Tartarusba kerülnek. A rómaiak egyébként „insulae beatae”-n a Kanári-szigeteket értették.

Aranynak tudnia kellett a görög hit bizonytalanságairól, hiszen olvasta Homéroszt. De más okból is. Már 1845-ben belekezdett a Byron *Don Juan*-jának harmadik énekébe

⁵⁵ VOINOVICH, *Arany János életrajza* III.k. 234. (Arany fiatalkori szemérmességéről és tartózkodó magatartásáról l. Rozvány György emlékezését. SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Bp. 1960. ItFüz. 31. sz. 29.) HEGEDŰS István, *Arany János és Aristophanes*. EPhK 1917. 74–75. E szerint Aranyt keserű hangulata vitte Arisztophanész fortítására, menekülés a kor elől és saját depressziója elől.

⁵⁶ VOINOVICH, *i.m.* III.k. 238.

⁵⁷ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*.

⁵⁸ PAULY-WISSOWA, *Paulys Real-Encyclopädie*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa. Stuttgart, 1905. V.k. 2470–2475. I. Elysion címszó.

beiktatott *Az új görög dalmok* énekének a lefordításába. Azonban még akkor nem értette meg ezt a sort: „sounds which echo further west Than your sires” „Islands of the Best”. (Homályos is: Tennyson „The Happy Isles”-t ír az *Ulysses*-ben). Később kezébe került egy magyarázatos Byron-kiadás, melyben — Hérodotosz III. könyvének 26. fejezetére hivatkozva — ez áll: a hellének „boldog szigetek”-nek egy oázist neveztek az egyiptomi Théba közelében. Mikor Arany 1860-ban publikálta a kész műfordítást, az említett sort így ültette át: Bár echo távolabb veti Mint ösünk „Boldog Szigeti”, és utána csillaggal a következő magyarázatot fűzte hozzá: „A hellén költők nézoi makárión-jai. Valószínűleg a Zöldhegyfoki- vagy Kanári- szigetek (Moore jegyzete). Mások szerint Afrikában. Ford.”⁵⁹

Ezek szerint tisztában kellett lennie a „boldog szigetek” – hiedelem bizonytalan voltával, amikor leírta, hogy halála után a „boldog hellén” a „boldogok szigetére” kerül. Egy olyan hiedelmet állított szembe a keresztények milliói által vallott túlvilághittel, amely korántsem volt általános az ókori görögségben, s erről az előbbieken alapján tudnia kellett. Nem tudnék más magyarázatot találni erre, mint azt, hogy Arany ismerte ugyan a görögöknek a túlvilágra vonatkozó kettős hitét, de költeményében az egyiket, a költőibbet választotta.

Ami pedig a keresztény „reményt” illeti, arról tudjuk, hogy egyike a főerényeknek, melyek a Hit, Remény, és Szeretet, a három újtestamentumi erény, az ókorból származó négy (kardinális) alaperény felett. A három főerény a *Bibliából* való, meghatározásuk Pál apostol leveleiben olvasható. A „hit”-ről a Zsidókhoz írt levél 11. részének 1. verse állapítja meg: „A hit a reménylett dolgok valósága, s a nem látott dolgokról való meggyőződés” a Károlyi-féle fordítás szerint. Az új katolikus és protestáns fordításban: „szilárd bizalom abban, amit remélünk”, illetve „a remélt dolgokban való bizalom.” A remélt dolog „valósága” vagy az „abban vetett bizalom” az eredeti „elpizomenón hüposztazis” értelmezésén múlik, de mindegyik fordításban kapcsolatos a reménnyel. Sőt mindkét értelmezésben a hit a reményből fakad. A római levél 8. fejezetének 24. és 25. verse a reményről szól: „Mert reménységben tartattunk meg; a reménység pedig, ha láttatik, nem reménység: mert amit lát valaki, miért is reményli azt? Ha pedig amit nem látunk, azt reméljük, békességtűréssel várjuk.” Így van a Károlyi-fordításban, a Káldi-féle is lényegileg így adja vissza. De ez a három erény az *Isteni Színjátékban* a *Paradicsomban* is szerepel, ezekről kell vallania Danténak, hogy magasabb régiókba juthasson. A hitről Péter apostol faggat, Dante válasza: „a hit remélt dolog, mint valóság; a hit a láthatatlan bizonyosság” (fede è sustanza di cose sperate ed argomento delle non parventi XXIV. 64–65.). A reményről János és Jakab apostoloknak vall a *Commedia* szerzője: „Remény — siettem szólni — a jövőendő győzelemnek szent várása; s szüli ég kegye s érdem, hogyha elegendő.” Az eredetiben még erősebb a remény jelentősége: „Spene” diss’io „è uno attender certo della gloria futura, il qual produce grazia divina e precedente merto,” (Kiemelés tőlem H.K.) (XXV. 66–69.)

A „remény tehát mind a *Biblia*, mind a *Divina Commedia* szerint ugyanolyan értékű, mint a hit, sőt annak feltétele.

A keresztényi reménynek valóság-élménnyé való átváltozását tapasztalhatta meg Arany János élete egyik legfájdalmasabb eseménye alkalmával leánya halottas ágyánál. (1865 december.) Szél Kálmánné, Arany Juliska utolsó óráiról írta bátyja, László: „... szeme felragyogott, homlokát lelkesültség tette sugárzóvá... Biztos öntudat látogatával... beszélt nekünk a túlvilágról, melyet ő már szemeivel lát. Ne búsuljatok kedvesim, a lélek él, mi találkozni fogunk. — Én látom az utat, mely ama hazába

⁵⁹ KrK I. 285. 511.

visz!"⁶⁰ Aranynak ezt az élményét Szörényi is említi, s a sírverset is idézi, melyet leánya sírkövére írt:

Midőn a roncsolt anyagon
Diadalmas lelked megállt
S megnézve bátran a halált,
Hittel, reménnyel gazdagon
Indult nem földi utakon
Egy volt közös, szent vigaszunk
A LÉLEK ÉL: találkoztunk.

A *Honnan és hová*-ban azok a sorok: „Vagy az üdvözültek helyén Mint reméli a keresztyén, Lesz dicsőebb folytatása . . .” aligha tükröz olyan erős ihletet, mint az a már misztikusnak tűnő lelki valóság-élmény, amelyet Arany leánya érezhetett halálos ágyán, de az erre való emlékezés is részben, lélektanilag hitelesítheti azt, amit a költeményben Arany a „keresztyén reményről” írt.

A *Honnan és hová* utolsó szakasza a költői halhatatlanság kérdéséről szól, de éppen nem az „exegi monumentum aere perennius” értelmében. Arany nem remél többet, minthogy a jövőendő emberei rávetik pillantásukat tán egy percre, s a jövő tudója jelt tesz róla: „Mire reggel ő sem ismer.” Ez annál is feltűnőbb, mert a két évvel később írt *Harminc év múlva* Petőfi eszméinek halhatatlanságát zengi. Saját költészetének jövő sorsára vonatkozó lemondó nyilatkozata viszont összecseng Tompához 1858. július 3-án írt levelével: „még öt-hat év s az újabb nemzedék nevemről is alig ismerend.”⁶¹ Tompa halálakor (1868) készített egy keserűen ironikus sírfelíratot, természetesen nem a nyilvánosság számára: „Hát jól van így, Amice, Tompa: Én skártba, te végnyugalomba: S ha nem pönög lantunk, gitárunk, A varjú sem károg utánunk.”⁶²

Arany a költészet művelését mint a nemzettől kapott „feladatot” tekintette, de elsősorban, mint epikus. A *Toldi Szerelmét* 1879-re befejezte, utolsó éveiben a Csabatrilógián is dolgozott. Saját költői halhatatlanságában azonban kételkedett, éppúgy mint vátesz-költő voltában.

Végül szólnunk kell arról a négysoros versről, melyet *Sejtelem* címen írt le Arany az 1882-i Akadémiai Almanach egyik üres lapjára 1882. március 2-i dátummal. Az *Év-napra* (születésnapjára) írt kis versei közül ez a harmadik. Voinovich szerint ez „utolsó kis verse”,⁶³ Keresztury szerint: „felejthetetlen búcsúvers . . . amely nem utolsó verse ugyan, de az örök megújulás hitével segít át a végen.”⁶⁴

Életem hatvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrőbe
Vet helyembe más gabonát cserébe.

Ebben az igénytelennek tűnő négy sorban Sík Sándor vette észre az emberiségnek nemzedékekben történt egymásra következtetését.⁶⁵ Az „örök megújulást” hirdető filozófusságot. Öniróniát, ősparaszti rezignációt és egy gazdag élet tapasztalatainak összegezését érzi ki belőle. A vers kulcsát a „cserébe” szó adja meg szerinte: „A cserébe” szó, amely látszólag henyén, csak a rím kedvéért áll a sor végén, talán a legfontosabb

⁶⁰ VOINOVICH, i. m. III. 186.

⁶¹ KrK I. 530.

⁶² KrK. VI. 145. 243.

⁶³ VOINOVICH, i. m. III. 341.

⁶⁴ KERESZTURY, „Csak hangköre más.” 596.

⁶⁵ Sík Sándor, *Arany János stílusművészetéről*. Szegedi Füzetek 1934, 1-4., 55-57.

szava a versnek: ez szuggerálja a dolog folyamatosságát, nemzedékek kicserélődésének, természetes megismétlődésének cseréjét.” Sík hangsúlyozza a képnek a paraszti világ legfontosabb eseményeinek: az aratásnak és a vetésnek a jelentőségét a népi származású Arany esetében, majd hozzáteszi, hogy a „négyesoros összetett mondatnak egyetlen alanya van: a jó Isten. Arany életfilozófiája a vallási gondolatba torkollik” ezt a következtetést vonja le.

A halál és az aratás motívumának összekapcsolása Arany költészetében pesszimiztikus hangvétellel is előfordul.⁶⁶ Az 1850 elején írt *Évek, ti még jövődő évek*-ben ezt olvassuk: „Ha jókor meglep a halál / Azért kell, mint az ősz kalásznak, / Megérem a sarló alá?” Ámde itt Arany a *korai* halál gondolatával viaskodik, míg a *Sejtelem* a *bevégezt* élet nyugalommal való tudomásulvételét érezteti.

Szörényi e verssel kapcsolatba hozza Aranynak a Kierkegaard-i vallásos szférához való közeledését, az ő értelmezéséből úgy tűnik ki, mintha a *Sejtelem* a „vallási küszöb”-höz való közeledésről vallana.⁶⁷ Ha azonban e kis költemény szókészletét még jobban megvizsgáljuk, úgy tűnik, mintha ez a vers e „küszöb” átlépését is sugalmazná.

Kétségtelen, hogy a paraszti életből való a kép, s a halálnak paraszti nyugalommal, fatalizmussal való szemlélete is érezhető e négy sorban. De más is: bibliai reminiscencia, a Máté evangéliumából a búzáról és a konkolyról szóló példabeszéd hatása. Erre utalnak a *kéve*, a *gabona* és a *csűr* szavak, és magának az aratásnak a képe. A példabeszédben a gazda elveti a jó magot, ellensége konkolyt vet közé, mire a gazda azt mondja: „Hagyjátok együtt nevekedni mind a kettőt az aratásig: és az aratásnak idején megmondom az aratóknak: szedjétek össze először a konkolyt, és kötözzétek azt kérébe, hogy megégettessenek, a gabonát pedig gyűjtsétek az én tsűrömbé.” (Máté XIII. 30. Károlyi Biblia 1805.) A *kéve* és *tsűr* szavak Káldinál is megvannak, de nála *búza* olvasható, nem *gabona*. Nagyon is elképzelhető, hogy a bibliai kép is ott szerepelhetett Arany tudatában, csak a *kéve* más értelmű, nála a *gabonát* köti a jó Isten kérébe, de mindenképpen a *gabona* kerül be Isten Csűrébe. A vers azt sugalmazza, hogy a halálhoz közeledő Aranynak megadatott, hogy magát gabonának érezze, nem konkolyt, s hogy mint jó gabona kerül majd a Nagy Csűrbe.

Károly Horváth

L'ODE DE JÁNOS ARANY INTITULÉE DANTE

La probléme des clôtures de ses poémes lyriques

L'ode intitulée *Dante* occupe une place exceptionnelle dans la poésie lyrique de János Arany (datée de 1852). Elle exprime l'impression que la Divine Comédie avait exercée sur l'âme du poète hongrois, et soulève le probléme de l'attitude de ce dernier vis-à-vis de la religion et de la survie. En somme, János Arany avait des doutes et des luttes intérieures dans ces questions, mais au fond, il croyait à l'immortalité de l'âme et restait fidèle à sa religion protestante. L'ode *Dante* est un poéme plutôt symbolique que métaphorique. Le monde dantesque y est symbolisé par une vision des „eaux” qui rappellent la mer primordiale de la Genèse. Ces „eaux” divisent deux mondes par leur surface „pure comme l'acier”, ce qui symbolise la séparation totale de tout ce qui est au-dessus et ce qui est au-dessous, c'est-à-dire la mort. Le monde réel est reflété par cette surface visiblement et signifie tout ce qui est „réaliste” dans la Divine Comédie: les figures

⁶⁶ Erre Szily József hívta fel a figyelmemet.

⁶⁷ SZÖRÉNYI László, i.m. 239.

et les destinées humaines décrites dans l'Enfer et dans le Purgatoire. Mais ce qui se trouve „au-dessous” de cette surface symbolique, ne peut pas être concevable par les raisonnements, c'est une abîme dont Arany éprouve „l'impression émotive de la joie et de la crainte”, une expérience intuitive de l'autre-monde. Là, se trouve aussi le règne terrible du Léviathan, toutefois, tous les deux mondes, et le concevable et l'inconcevable sont dominés par l'Esprit de Dieu. Cependant Arany exprime ses doutes relatives à l'authenticité de l'image que le Dante avait donnée de l'au-delà. Mais la Divine Comédie exerce une impression tellement forte sur lui qu'il adresse un appel aux hommes „incrédules” pour l'adoration de la Divinité. La conclusion du poème est due moins à une argumentation logique qu'à un choix nommé par l'auteur „existentiel”, à un impératif catégorique provenant de l'attitude éthique du poète. Ce procédé, notamment la résolution des problèmes et le dénouement des expériences psychologiques contradictoires par le „choix existentiel” apparaît dans d'autres poèmes de János Arany aussi. Après, l'étude analyse une poésie de vieillesse du poète, traitant l'immortalité de l'âme (D'où venons-nous et où allons-nous? datée de 1877) et, à ce propos, l'auteur s'occupe de l'hellénisme et du christianisme de János Arany. À la fin, il analyse sa dernière poésie intitulée *Pressentiment* dans laquelle le poète exprime sa quiétude en face de la mort, en utilisant l'image biblique de la moisson.